

УДК 821.161.2.09

Ісіченко Ігор, архиєпископ

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА Х–ХVІІІ ст. – ПРЕДМЕТ ВИВЧЕННЯ І ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА

У статті розглянуто перспективи поліпшення викладання у вищій школі історії української літератури Х–ХVІІІ ст. В основу програми цього навчального курсу пропонується покласти зміну літературних епох: Середньовіччя (Х – середина ХV ст.), Ренесансу (друга половина ХV – ХVІ ст.), Бароко (ХVІІ–ХVІІІ ст.). Наголошено важливість адекватного засвоєння літературної спадщини Середніх віків і ранньомодерного часу для повноцінного формування українця як фахівця-філолога і як громадянина демократичної європейської держави.

Ключові слова: українська література, Середньовіччя, Ренесанс, Бароко, філологічна освіта.

Структурні зміни, що, попри кризи й стагнаційні процеси, відбуваються в українському суспільстві та в системі вищої освіти, ставлять нас перед викликами нової реальності. Було б, однак, помилкою зводити ці виклики лише до перешкод у формуванні філолога-україніста. Державна незалежність виявилася недостатнім чинником для збереження національної ідентичності, але принаймні забезпечила правну перспективу для творення новочасної різновимірної української культури. Електронні мережі істотно звузили сферу функціонування писаного слова, проте водночас відкрили небачені можливості для наукової комунікації та масової рецепції раритетних текстів, донедавна доступних тільки для лічених фахівців. Декларовані євроінтеграційні наміри, зокрема Болонський процес, і цілеспрямована експансія в Україну російської пропагандистської продукції створюють загрозу для традиційних механізмів виховання вчителя української мови та літератури, але й стимулюють пошук історичних джерел і нових вимірів етнічної тотожності.

Деформація історико-літературної моделі, успадкована ще з часів Російської імперії, мала би бути подолана зі здобуттям незалежності України. Однак спостерігаємо низку прикладів пристосування старих моделей до нової реальності протягом минулого двадцятиріччя. Кафедри історії КПСС перейменовували на кафедри історії України, портрети Леніна міняли на зображення Шевченка, давні контрпропагандисти

брежневських часів починали писати ультрапатріотичну публіцистику... Змінювалася лексика, але незмінними лишалися культурні коди. І ці «старі бурдюки» неминуче рвалися, коли в них наливали «нове вино» (Мт. 9:17).

Університетська програма з історії української літератури Х–ХVІІІ ст. прийшла до нас із міжвоєнних часів [11]. Її упорядник, тодішній професор Київського університету імені Тараса Шевченка Павло Попов, виходець зі славетного семінарію Володимира Перетца, максимально використав потенційні можливості курсу історії української літератури для ознайомлення студентів з давніми пам'ятками. Зрозуміла річ, за умов суворої комуністичної цензури далеко не всі пам'ятки могли бути відображеними у програмі. Та й брак доступних видань перелічених пам'яток, згодом частково компенсований «Хрестоматією давньої української літератури» Олександра Білецького [12], переводив вивчення текстів у площину наукових абстракцій. А головне – програма методологічно узалежнювалася від ленінських ідей базису й надбудови, боротьби двох культур у кожній національній культурі, визначальної для літератури ролі класової боротьби та зміни суспільно-економічних формацій [5].

Утім, програма лишалася обов'язковою для філологічних факультетів університетів до кінця існування ССРСР. На неї орієнтувалися обидва базові підручники, видані вже в повоєнні часи: за редакцією Петра Волинського [2] й Миколи Грицяя [4].

Поява 1956 року «Нарису української літератури» Дмитра Чижевського [13] заклала методологічну основу для радикального оновлення погляду на українську літературу Х–XVIII ст. Попри те, що, як директор академічного советського інституту, Олександр Білецький був змушений офіційно заперечувати доктрину Дмитра Чижевського, він у часи хрущовської «відлиги» фактично ініціював дискусію про зміну характеру вивчення «давньої літератури», в якій виділив три аспекти: «по-перше, проблема відбору пам'яток, які підлягають вивченню; по-друге, проблема їх історичної систематизації, інакше кажучи, періодизації літературного процесу; по-третє, проблема його закономірностей» [1, с. 117].

Перспективи таких дискусій у СРСР обмежував тоталітарний характер комуністичної ідеології. Однак коли у 1980-ті рр. стало можливим повернення до дискутованих проблем, я зважився використати у назві своєї статті слова із завершальної фрази Олександра Білецького: «людина... захоплена полум'яним поривом до будівництва нашої культури, може повернути пам'ятки своєї старовини обличчям до наших днів і зробити їх знаряддям нашої боротьби» [1, с. 127; 7]. Залишивши поза увагою неминучу для того часу комуністичну риторику, замислімося над влучністю вислову Олександра Білецького. «Повернути пам'ятки своєї старовини обличчям до наших днів» – отже, не відкидаючи першочергової потреби адекватного прочитання текстів, зробити їхню рецепцію фактом сучасного культурного життя, реалізувати їхній виховний та естетичний потенціал.

Реалізація потенціалу літературних текстів Х–XVIII ст. і нині лишається невикористаним знаряддям українознавчої освіти. У чому бачимо перспективу цієї реалізації? Фахове, адекватне вивчення середньовічних і ранньомодерних пам'яток покликане:

- Звільнити філолога-україніста від примітивної одноплановості естетичних уявлень.
- Зміцнити почуття національної ідентичності українських гуманітаріїв широкою картиною самобутнього культурного життя на околиці європейської християнської цивілізації, «між Сходом і Заходом» [14].
- Подолати комплекс меншовартості й провінційної відрубності від європейської цивілізації через засвоєння досвіду присутності України в цивілізаційному просторі Речі Посполитої.

З цією метою ще наприкінці 1980-х рр. ми з Василем Яременком запропонували нову програму викладання історії української літератури Х–XVIII ст., яка ґрунтувалася на історико-літературній моделі Дмитра Чижевського [8]. Відтоді ситуація у вітчизняній літературознавчій науці істотно змінилася. Стиль бароко став у постсоветській Україні об'єктом інтенсивних

досліджень, що, як і кожна мода, дещо деформувало образ досліджуваного феномену в суспільному сприйнятті. Трохи розширено викладання старих літературних текстів у середній школі. В університети прийшло нове покоління викладачів, які спеціалізуються з української літератури Х–XVIII ст. Оpubліковано мовою оригіналу й у перекладі низку текстів, недоступних студентам ще тридцять років тому. Бібліотеки почали оприлюднювати оцифровані тексти стародруків і рукописів, хоча й надалі волюють створювати штучні перешкоди для дослідників, насамперед молодих. Зникла більшість ідеологічних перешкод до об'єктивної інтерпретації текстів.

Але сподівання на якісні зміни у вивченні нашої літературної спадщини не справдилися. Поряд з об'єктивними причинами позауніверситетського походження, політичними та економічними, гальмівними чинниками стали формалізація навчального процесу, звільнення студентів від систематичного контролю та скорочення лекційного навантаження під приводом залучення України до Болонського процесу. Вийшло так, що найскладніші розділи історико-літературного курсу, визначальні для всієї подальшої перспективи фахової освіти, студенти мають вивчати ледь не самотужки. І це на першому курсі, коли вони ще не здобули навичок самостійної праці, не навчилися як слід користуватися бібліотечними ресурсами й контролювати себе!

Досвід доводить: якщо першокурсники не мають щотижневих чи принаймні щодвоптижневих семінарських занять, годі сподіватися на їхню регулярну працю з підручником і текстами. Тому здається оптимальним за сучасних умов, коли бакалаврський рівень вивчення систематичного курсу історії української літератури охоплює три роки, запропонувати або, краще, зажадати від кафедр, щоб викладання літературного процесу Х–XVIII ст. тривало два семестри з не менш як тригодинним щотижневим навантаженням: дві години лекцій і одна година семінарських занять чи, навпаки, одна година лекцій і дві години семінарських занять на тиждень. Зрозуміло, що кожен семестр мав би завершуватися іспитом або заліком. Це дало б змогу організувати вивчення літературної спадщини Середніх віків і ранньомодерного часу таким чином:

1-й семестр – література Середньовіччя і Ренесансу;

2-й семестр – література Бароко.

Уже під час обговорення проекту програми чи не найдражливішою проблемою виявилось виділення епохи Ренесансу. Що й казати, у нашій літературі ця епоха бідніша, ніж в італійській чи французькій або навіть у польській чи білоруській. Однак же ситуація в українській літературі XV–XVI ст. нетотожна й відповідному періодові розвитку письменства Росії, де, за Дмитром Ли-

хачовим, «бароко прийшло на зміну середньовіччю й прийняло на себе багато з функцій Ренесансу» [10, с. 152]. Інтегровані в латиномовну культуру Європи руські (сучасною мовою – українські) інтелектуальні еліти брали діяльну участь у культурному житті Польсько-Литовської держави. Юрій Котермак із Дрогобича, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський – безперечні учасники гуманістичного руху “*ad fontes*” («до джерел»), що забарвлював і наснажував Ренесанс. Львівське ставропігійне братство не згоджувалося на роль середньовічного культурного гетто в яскраво ренесансному місті, як і братства інших міст, які керувалися магдебурзьким правом. Дух волелюбної Флоренції долинав до Острога й надихав не лише тамтешнього мецената, князя Костянтина Острозького, а й учених мужів, зібраних ним довкола проекту Острозької академії. Наші ж полемісти на чолі з Іваном Вишенським аж ніяк не видаються більшими фанатиками й консерваторами, ніж німецькі, швейцарські або англійські учасники протестантсько-католицьких дискусій. А те, що в українській літературі XV–XVI ст. продовжували переписувати, редагувати, перекладати середньовічні пам’ятки, цілком відповідає гуманістичним інтенціям Ренесансу, сформульованим щойно згаданим гаслом “*ad fontes*”.

Відмовляючись від культурно-історичного або соціологічного підходів до періодизації літературного процесу й цілковитого узалежнення розвитку письменства від суспільних подій чи культурних явищ, ми кладемо в основу періодизації зміну стилів і трансформацію системи жанрів. На цій підставі й виділяються три епохи: Середньовіччя, Ренесанс і Бароко. Межі між ними не можуть бути чітко делімітовані чи то хронологічно, чи персоналістично. Скажімо, ні Дмитро Чижевський [13, с. 232], ні Григорій Грабович [3, с. 262] не зуміли чітко локалізувати Івана Вишенського в контексті зміни епох. Байки Григорія Сковороди, «Історія русів» або сатиричні вірші XVIII ст. належать до епохи Бароко, однак їх надихають уже ідеї Просвітництва. Утім, це не заважає виявити стильову домінанту текстів і пов’язати їх із контекстом літературної епохи в цілому.

Бідність українського Ренесансу звільняє нас від потреби поділяти цю епоху на періоди. Але такий поділ необхідний для Середньовіччя й Бароко. Він по-своєму очевидний для кожної з епох. Дещо простіше з Бароко: тут явно виділяються три періоди, межі між якими позначені потужними посталями св. Петра Могили й гетьмана Івана Мазепи, появою Києво-Могилянської колегії та національною катастрофою після Полтавської поразки. Ситуацію ж із українським Середньовіччям ускладнюють два чинники: проблема «раннього Середньовіччя» та нечіткість межі між поширенням монументального й орнаменталь-

ного стилів. Тому здається доцільним врахувати гіпотетичний початок руської книжності, пам’ятки якого до нас не дійшли, як «раннє Середньовіччя» (кінець IX – початок XI ст.). А вже з часів князя Ярослава Мудрого та митрополита Іларіона можна говорити про «зріле Середньовіччя», позначене пануванням монументального стилю. З початком протистояння Києва та Залісся, Києва й ординського Степу, з перенесенням центру книжної культури до Галича, Володимира-Волинського й Холму «зріле Середньовіччя» змінюється на «пізнє Середньовіччя», коли запанував орнаментальний стиль. Відкритою проблемою для українських медієвістів лишається місце обох стилів руського Середньовіччя в загальноєвропейському контексті, де почергово домінували романський і готичний стилі [6].

Звісно, годилося б очікувати від викладачів зарубіжної літератури ширшого висвітлення на лекціях візантійського культурного простору, в якому виникла й розвивалася українська література епохи Середньовіччя. Однак біблійні книги, патристична спадщина, агіографія та гімнографія майже відсутні в курсі зарубіжної літератури, яка воліє локалізувати предмет вивчення в межах греко-римської античності й західноєвропейського Середньовіччя. Тому україністи змушені використовувати вивчення перекладних пам’яток для ознайомлення, принаймні загального, з цивілізаційним контекстом християнського Сходу, аби визначити місце вітчизняних текстів у його вимірах.

Значною мірою це стосується й літературного процесу в Речі Посполитій, до котрого українська книжність входила як природний складник. Поза цим контекстом годі зрозуміти творчість не тільки Павла Русина з Кросна чи Станіслава Оріховського, а й Івана Вишенського чи єпископа Лазаря Барановича. Поляки ж Петро Скарга та Себастьян Кльонович, білоруси Франциск Скорина та Микола Гусовський фактично стали діяльними учасниками літературного життя в Україні. Без залучення їхніх творів до поля зору студента української філології механізми національного літературного процесу назавжди залишаться загадкою.

Особливу увагу варто б звернути на важливість об’єктивного й коректного вивчення міжконфесійних дискусій XVI–XVII ст., які інтегрували в собі широке коло проблем цивілізаційного вибору та етнокультурної самоідентифікації. Часи активного визиску полемічної спадщини православних авторів атеїстичною пропагандою з різних «постів імені Ярослава Галана» сформували у старшого покоління філологів гостру ідіосинкразію до цього корпусу текстів. Молодше ж покоління раз у раз приголомшує нас використанням у своїх контрольних і курсових роботах списаних зі сталінських видань заяв про

те, що «польські пани з допомогою Ватикану насаджували на Україні католицизм, запроваджували церковну унію... намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом» [9, с. 63].

І справа не тільки в бездумному списуванні застарілих пропагандистських штампів. Брутальні методи сучасної політичної пропаганди, її напівкримінальна лексика, бійки у Верховній Раді, нехристиянська атмосфера міжконфесійної боротьби лишаються промовистими показниками тоталітарного характеру суспільної свідомості посткомуністичної України. Мистецтво сучасного гуманітарія, свідомого своєї суспільної відповідальності, полягає у фаховій інтерпретації міжконфесійної полеміки як діалогу, певною мірою літературної гри, в котрій декларуються погляди сторін, насправді, значною мірою тожні. Кожен з альтернативних учасників полеміки заслуговує на повагу й розуміння. Метою ж дослідника є не оцінка поглядів кожної зі сторін, а вивчення їхньої риторичної культури, мови полемічного дискурсу, його внутрішньої логіки.

Це можна загалом визнати фундаментальною основою сучасного університетського історико-літературного курсу: навчання коректного ставлення до особистості автора завдяки адекватному аналізу його твору в усій складності використовуваних автором культурних кодів, архетипних образів, інтерпретаційних моделей, у широкому цивілізаційному контексті. Звільняючи студента від вузького, обтяженого стереотипами погляду на минуле української літератури, історико-літературний курс формує в ньому якості фахівця-гуманітарія, інтелектуала, який володіє сучасною методологією інтерпретації тексту, а разом із тим – громадянина демократичної держави, вільного від спокус авторитаризму, здатного слухати, розуміти й шанувати гідність співвітчизника. Входячи в ситуацію діалогу культур, реалізовану в перебігу вивчення літератури Середньовіччя й ранньомодерного часу, ми вчимося і вчимо інших бути учасниками суспільного діалогу – основи функціонування громадянського суспільства. *Повертаємо пам'ятки сивої старовини обличчям до наших днів.*

Список літератури

1. Білецький О. Стан і проблеми вивчення давньої української літератури / О. Білецький // Зібрання праць : у 5 т. / О. Білецький. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 108–117.
2. Волинський П. К. Історія української літератури : давня література / П. К. Волинський, І. І. Пільгук, Ф. М. Поліщук. – К. : Вища шк., 1969. – 432 с.
3. Грабович Г. До історії української літератури : дослідження, есе, полеміка / Г. Грабович. – К. : Основи, 1997. – 604 с.
4. Грицай М. С. Давня українська література / М. С. Грицай, В. Л. Микитась, Ф. Я. Шолом. – 2-ге вид. – К. : Вища шк., 1989. – 414 с.
5. Дзеверін І. О. Естетика ленінізму і питання літератури / І. О. Дзеверін. – К. : Дніпро, 1967. – 272 с.
6. Ігор [архієпископ] Ісіченко. *Silentium divinum* і орнаментальний стиль / [архієпископ] Ігор Ісіченко // Українська мова та література (Київ). – 2009. – Ч. 1–3 (593–595). – С. 14–15.
7. Ісіченко Ю. А. «Повернути пам'ятки сивої старовини обличчям до наших днів...» : до 100-річчя від дня народження О. І. Білецького / Ю. А. Ісіченко // Харківський університет. – 1984. – 20 листопада.
8. Ісіченко Ю. А. Історія української літератури Х–XVIII століть : методичні матеріали для студентів заочного відділення філологічного факультету (спеціальність «Українська мова та література») / Ю. А. Ісіченко, В. В. Яременко. – Харків : ХДУ, 1989. – 66 с.
9. Історія української літератури : у 2 т. – Т. 1. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 731 с.
10. Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси / Д. С. Лихачев. – М. : Наука, 1970. – 180 с.
11. Попов П. М. Програма з історії давньої української літератури до кінця XVIII ст. / П. М. Попов. – К., 1938. – 19 с.
12. Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму) / упоряд. О. Білецький. – К. : Рад. школа, 1949. – 556 с.; 3-тє вид. – К. : Рад. школа, 1967. – 783 с.
13. Чижевський Д. Історія української літератури : від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 511 с.; Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.
14. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; авторизов. пер. з англ. Марії Габлевич ; за ред. Андрія Ясіновського. – Львів : Ін-т Історії Церкви ЛБА, 2001. – XIX + 250 с.

Ihor Isichenko, archbishop

10th – 18th LITERARY HERITAGE: SUBJECT OF STUDY AND MEANS IN THE FORMATION OF THE MODERN INTELLECTUAL

The article considers the prospects for improving the teaching of the history of 10th – 18th Century Ukrainian literature in post-secondary education. The author proposes to base the program of this course on the change of literary epochs: Medieval (10th – mid 15th c.), Renaissance (second half of 15th – 16th c.), Baroque (17th – 18th c.). The importance of the adequate absorption of the literary heritage of the Middle Ages and early modern times to complete the formation of the Ukrainianist as an expert philologist and as a citizen of a democratic European state is emphasized.

Keywords: Ukrainian literature, Medieval, Renaissance, Baroque, philological education.

Матеріал надійшов 06.04.2012